

Становлення фізкультурної науки в Україні

Тимошенко Ю.О.

Національний університет фізичного виховання і спорту України

Анотації:

Розглянуто процес інституалізації української фізкультурної науки, показано його історичні особливості й тенденції. У дослідженні використано дані винятково архівних джерел. Завдяки ним встановлено структуру та якісний склад наукової установи, соціальну та спортивну проблематику, що детермінувала науковий пошук. Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1925-1935 рр. Встановлено, що поява Українського науково-дослідного інституту фізичної культури засвідчило нову тенденцію радянського буття.

Тимошенко Ю.О. Становление физкультурной науки в Украине. Рассмотрен процесс институализации физкультурной науки, показано его исторические особенности и тенденции. В исследовании использованы данные исключительно архивных источников. Благодаря им установлено структуру и качественный состав научной организации, социальную и спортивную проблематику, которая детерминировала научный поиск. Установлено, что появление Украинского научно-исследовательского института физической культуры определило новую тенденцию советского бытия.

Timoshenko Ju.O. Formation of a science of physical culture in Ukraine. The process of Ukrainian physical culture science institutional development is researched, its historical particularities and trends are shown. The author used only the archive data. They helped to define the structure and quality stuff of scientific institution, social and sports problems which influenced the research. It is established that the appearance of the Ukrainian Research Institute of Physical Education has identified a new trend of Soviet life.

Ключові слова:

фізична культура, науковий інститут, сектор, філія, публікації.

физическая культура, научный институт, филиал, публикации.

physical culture, scientific institute, sector, filial, publications.

Вступ.

Будь-який дослідник минувшини мусить пам'ятати застереження Аристотеля з приводу того, що люди бажать і говорять дуже часто не одне й те ж. Інколи вони говорять найпрекрасніші слова, а бажать лише того, що видається вигідним. Правдивість даної сентенції унаочнює ситуація з фізичною культурою та спортом в Україні в 1920-30-х рр. Спорт у ці роки фактично існує як би у двох реальностях. В одній – справжній, життєвій реальності – він культивується значною кількістю людей, які долають величезні труднощі: бідність, брак найнеобхіднішого, відсутність інвентаря – аби займатися улюбленою справою. В іншій – сучасними словами, віртуальній реальності – мільйони (і ніяк не менше) спортсменів загартовують своє здоров'я для наступних перемог і незначні проблеми лише додають їм азарту. Цю реальність унаочнюють фізкультурні паради, вона відбита в кіно і газетних кліше. Але спорт в цьому випадку не є особливим – у такому роздвоєному житті існували всі громадяни СРСР, ця роздвоєність пронизує всі сфери радянського суспільства. У пропонованій статті висвітлюється одна зі сторін тодішньої фізкультурної реальності – наукова.

Робота виконана в межах планової теми НДР кафедри соціально-гуманітарних дисциплін «Парадигма здорового способу життя в дискурсах фізичного виховання і спорту» (номер державної реєстрації 0111U001716).

Мета, завдання роботи, матеріал і методи.

Мета дослідження – з'ясувати процес інституалізації фізкультурної науки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1925-1935 рр.

Об'єктом дослідження є фізична культура і спорт у Радянському Союзі, зокрема в УРСР, у 1920-30-ті рр.

Предметом дослідження є становлення наукової складової фізичної культури.

Методи дослідження. Робота ґрунтується на використанні історичного аналізу наукової літератури та джерел; системного та порівняльного аналізу.

Результати дослідження.

Знаємо, що перші роки радянської влади, скоріше навіть – перше десятиліття, пройшли під знаком зміцнення цієї влади на місцях. «Диктатура пролетаріату», про яку писав К. Маркс і яка, за ним, повинна була стати перехідною фазою на шляху до комуністичного (безкласового) суспільства, в СРСР перетворилася на диктатуру партії, що виконувала – згідно з ленінськими ідеями – функцію авангарду робітничого класу й репрезентувала його інтереси. Насправді ж ВКП(б) поступово еволюціонувала на централізовану, ієрархічну організацію, що контролювала всі сфери суспільства й не допускала автономного представництва інтересів робітничого класу (*про боротьбу з профспілками детально не зупиняюся, оскільки це не є предметом даного дослідження*). Звідси й зрозуміле тільки для радянської людини застереження про те, що «...на селі є окремі випадки протиставлення демократії пролетарському керівництву (*підкреслено мною – Ю.Т.*)» [1]. Відтак, фізична культура розглядалася нею як один із засобів досягнення цієї мети. Зокрема, резолюція ЦК РКП(б) щодо завдань партії в сфері фізичної культури, прийнята в липні 1926 р. серед іншого свідчить: «Фізкультуру необхідно рассматривать не только с точки зрения физического воспитания и оздоровления и как из стороны культурно-хозяйственной и военной подготовки молодежи (стрелковый спорт и пр.), но и как один из методов воспитания масс (поскольку физическая культура развивает волю, вырабатывает коллективные навыки, настойчивость, хладнокровие и другие ценные качества) и вместе с тем, как средство сплочения широких рабочих и крестьянских масс вокруг... партийных организаций, через которые рабочие-крестьянские массы вовлекаются в общественно-политическую жизнь...» [2]. Тому в ній у перші роки становлення комуністичної влади, поза ідеологічним інтересом, виділялася лише гігієнічна чи трохи ширше – оздоровча – складова, як найбільш відповідний елемент щодо зміцнення цієї влади.

Проте, з кінця 1920-х рр. всі сфери фізичної культури гостро відчували брак кадрів. Курси підготовки інструкторів не задовольняли потреби у фахівцях ні кількісно, ні – головне – якісно. Тому спостерігаємо радикальне зрушення в системі наукової роботи та

підготовки кадрів для фізичної культури. Це пов'язано зі створенням Українського науково-дослідного інституту фізичної культури, а пізніше – із відкриттям у Харкові Всеукраїнського інституту фізичної культури, а також технікумів фізичної культури у кількох містах України. І коли процес виникнення та становлення навчальних закладів у науковій літературі має задовільну бібліографію, то розвиток науково-дослідної інституції залишається малодослідженим, оскільки тривалий час доступ до необхідних архівних матеріалів був обмеженим. На ліквідацію цієї прогалини й спрямоване пропоноване дослідження.

Першою науково-дослідною установою фізичної культури в Україні, організованою в 1925 р. був **Центральний будинок фізкультури** (ЦБФК) у Харкові. При ньому заснували соматичний та антропометричний кабінети, фізіологічну лабораторію та дитячий корегувальний кабінет. Поступово навколо нього починають концентруватися працівники, які цікавилися дослідною роботою в галузі фізичної культури.

У 1926 р. при ЦБФК організуються перші курси для підготовки лікарів-фізкультурників. Всі ті, хто закінчив курси стояли біля витоків становлення лікарського контролю на місцях. Із часом, через ці курси впродовж декількох років пройшло біля 250 лікарів.

Поступово зростає ЦБФК, відкривалися нові кабінети: психотехнічний, рентгенологічний, гінекологічний, моторики та ін., які з перших днів свого існування займалися не тільки науково-практичною, але й науково-дослідною роботою.

У 1928 р., за постановою Головнауки Наркомосвіти на базі Центрального будинку фізкультури організується перша в Радянському Союзі науково-дослідна кафедра по фізичній культурі, що її було реорганізовано в 1930 р. в **Український науково-дослідний інститут фізичної культури** (УНДІФК) [3]. *(Лише пунктирно зазначу, що на цей момент у СРСР існують Ленінградський інститут фізичної культури та Державний Центральний інститут фізичної культури в Москві. У 1929 р. уперше в СРСР у Московському державному університеті відкривають кафедру фізичного виховання.)* Постановою Президії ЦВК СРСР від 3.04.1930 р. фізичне виховання як обов'язковий предмет вводиться в усіх вищих навчальних закладах. Основною його формою став урок, зміст якого з 1931 р. визначався програмою по фізичному вихованню для студентів вищих навчальних закладів. Поява УНДІФК мала забезпечити належний науковий, методичний та методологічний супровід згаданої новації.

Структура інституту постійно вдосконалюється відповідно до завдань, які висувуються партією перед установою та наявного кадрового потенціалу. Відтак, упродовж цих років наукова діяльність інституту гуртувалася навколо низки секторів: самодіяльного фізкультурного руху, фізкультури в системі народної освіти, лікувально-профілактичного, військового, історії, організації і загальної методики фізкультури. Поряд із ними діяв лабораторно-експериментальний відділ із відповідними лабораторіями. Зупинимося детальніше на характеристиці їх роботи.

Сектор самодіяльного фізкультурного руху, що розпочав свою роботу наприкінці 1930 р. під назвою «Сектор фізкультури на виробництві», працював над

проблемою «Фізкультура, як засіб оздоровлення робітників і продуктивності праці».

Сектор, працюючи спочатку під керівництвом Карпущина, а пізніше Верисоцького і Єфремова *<прізвища подаються без імен, оскільки за тодішньою «модю» їх не згадували і тепер не завжди вдається їх встановити>*, досяг значних успіхів у своїй роботі. Якщо в 1931 р. було проведено лише 5 наукових робіт на підприємствах, то в 1932 р. УНДІФК та його Київська й Одеська філії провели роботу на 13 підприємствах, в 1933 р. – на 22, а в 1934 р. спільно ще й з Дніпропетровською філією – на 27 підприємствах.

Позитивні результати роботи були зафіксовані в резолюціях і постановах українських і всесоюзних нарад та конференцій, а також у довідках різних господарських організацій.

Працюючи спочатку над утіленням різних форм фізкультури безпосередньо у виробничий процес, УНДІФК, починаючи з 1933 р. широко розгорнув роботу по масовому самодіяльному фізкультурному рухові на дослідних підприємствах, а також по організації при них секцій і спортивних шкіл, що відповідало новим запитам влади.

При науково-дослідному інституті були організовані зразкові спортивні школи для дослідних підприємств: по гімнастиці, спортивних іграх, важкій атлетиці, лижному спорту. Матеріали по роботі цих шкіл були покладені в основу програм ВРФК, опрацьованих інститутом.

Військовий сектор, тісно пов'язавши свою роботу з військово-санітарним відділом штабу УВО, працюючи спочатку під керівництвом Пелепейченко, а потім Горянського та Лидського, провів низку робіт, що були орієнтовані як на потреби Червоної армії, так і на колективи фізкультури. Аби склалося повніше уявлення про зміст роботи даного сектору наведу низку дослідних тем:

- «методика дихальних вправ», що допомагають одяганням протигазу;
- водно-солевий режим при різних військовизованих маршах;
- дослідження ефективності й впливу пригнутого кроку;
- особливості фізичної підготовки для льотного складу Червоної армії;
- фізична підготовка планеристів;
- методика тренування бійця до швидкісного маршу;
- методика фізичної підготовки бійця РСЧА;
- науково-лікарський і педагогічний контроль за фізпідготовкою бійця РСЧА та ін. [4].

Лікувально-профілактичний сектор, що працював під керівництвом Гершаковича, поставив перед собою завдання – використати засоби фізичної культури при різних захворюваннях. Сектор провів роботи по впровадженню фізичних вправ на Бердянському курорті, як засобу лікування гінекологічних захворювань, порушення нормальної роботи органів дихання й обміну речовин; у туберкульозних санаторіях у містечках Померках і Шаровці над туберкульозними хворими. В дитячому санаторії в Померках проводилися дослідження по вивченню методики форм і змісту фізкультурних засобів у оздоровчих закладах. В цих роботах були застосовані різні методи, зокрема, гематологічний метод і газообмін. В системі єдиного диспансеру проводилися

заходи по організації зразково-фізкультурного майданчика для робітників великих підприємств.

З окремих тем, опрацьованих сектором, можемо відмітити: а) лікувальна фізкультура для амбулаторно-гінекологічних хворих; б) лікувальна фізкультура в клініці неврозів; в) лікувальна фізкультура при захворюванні суглобів; г) післяопераційна гімнастика; д) лікувальна фізкультура в тубсанаторіях.

Сектор фізкультури в системі народної освіти, який працював спочатку під керівництвом М. Філя, а потім Бердиевського, свою роботу спрямував за напрямками:

- фізична культура в середній школі;
- фізкультура на дошкільному майданчику;
- вплив змагань по футболу і хокею на організм школярів;
- фізична культура в старшому концентрі, як засіб оздоровлення, прищеплення прикладних навиків, організація розумового відпочинку учнів і підвищення якості їх навчання;
- зміст, форми і методи фізкультури у військовізованому виші;
- моторний розвиток школярів ФЗД (*фабрично-заводських десятирічок*), які складають норми БГПО;
- покази й протипокази до занять фізичними вправами у шкільному віці та ін.

Лабораторно-експериментальний відділ очолював В. Блях. В окремих лабораторіях і кабінетах цього сектору працювали найдосвідченіші працівники УНДІФКу, які починали свою роботу ще в ЦБФК: Недригайлова, М.Тесленко, Фішелев, Бурлаченко, Венедиктов.

Цей сектор, що його реорганізовано з клініко-фізіологічного відділу розробляв низку тем, серед яких варто згадати наступні: – фізіологічне навантаження гімнастики й окремих видів спорту (боксу, підняття тягарів, боротьби, фехтування, спортивних ігор та ін.), як під час секційних занять, так і під час змагань; – стандарти різних антропометричних вимірів, у залежності від віку, статі, виду спорту, а також функціональних досліджень; – методика масово-лікарського контролю і самоконтролю; – методика досліджень клініко-фізіологічного характеру, що застосовується лінійю окремих секторів; – коливання фізіологічних ознак під впливом фізкультури і оцінка цих коливань; порівняльна оцінка ортодіаграфічних і перкуторних визначень розмірів серця; фізичний розвиток призовників-фізкультурників і не фізкультурників (обстежено 150 тисяч чол.) та ін.[5].

Сектор історії, організації й методики фізкультури, було організовано в 1934 р. Його очолив М. Філь.

Починаючи з 1931 р. науково-дослідний інститут проводить регулярний випуск аспірантів, які пройшли трирічний строк навчання. На 1935 р. при УНДІФКу та його філіях (Одеській, що її відкрито в 1930 р., Київській – в 1932 р., Дніпропетровській – у 1934 р.) навчалось 70 аспірантів. Наукова діяльність інституту визначалася тими завданнями, що їх ставила партія та наявністю наукових кадрів, які мали ці завдання виконувати. Українські вчені були жорстко детерміновані нав'язаною згори тематикою, що визначалася тогочасною політичною кон'юктурою. Звідси певний ухил у бік військової складової, лікувальної та виробничої гімнастики тощо, коли власне дослідження спортивно-проблематики знаходяться на маргінесі.

За єдиним планом з УНДІФКом працювали і його філії.

Одеська філія на чолі з Камінським поклала основу дослідженню методики лікувальної фізкультури при різних захворюваннях. Філія опрацювала низку матеріалів по методиці фізкультури при серцево-судинних захворюваннях, нервових, обміну речовин та органів дихання. Паралельно з цим проведено низку робіт і по фізкультурі на підприємствах: на Миколаївському заводі ім. Марті, радгоспі ім. Петровського, заводі ім. Жовтневої революції та ін.

Клініко-фізіологічний відділ філії під керівництвом Лур'є провів низку робіт, основаних на поглиблених біохімічних дослідженнях, які лягли в основу оцінки впливу різних видів спорту на організм.

Київська філія під керівництвом Фінка, працювала в основному над темами, пов'язаними з фізкультурою на підприємстві та лікувальною фізкультурою в умовах військового госпіталю.

Варто згадати про видавничу та публіцистичну діяльність співробітників інституту. Науковці публікували десятки статей у центральній та місцевій пресі, виступали з публічними лекціями, організували наукові конференції та наради з проблем фізичної культури. Упродовж 1930-35 рр. наукова робота УНДІФКу і його філій знайшла відображення в 12 наукових збірниках і окремих брошурах, що їх видано різними видавництвами [6].

Висновки.

На жаль, стан джерельної бази дозволяє лише пунктирно накреслити початки становлення Українського науково-дослідного інституту фізичної культури, досить загально реконструювати процес формування особового складу і діяльність структурних підрозділів. Та все ж можемо ствердно говорити, що поява в середині 1920-х рр. даної наукової інституції засвідчило нову тенденцію радянського буття – освіта поступово відходила від постреволюційних експериментів. Детермінуючу роль тут зіграла не тільки спортивна складова, але й той момент, що комуністична влада нарешті усвідомила – освіта й наука є важливим засобом символічної легалізації статусів і ролей. У суспільстві, що все більше набувало тоталітарних рис їм надавалося особливого значення. Вони також виступали важливим простором ідеологічної боротьби. Нарешті, освіта й наука є важливим ресурсом соціального розвитку, оскільки повинні задовольняти принципово нові суспільні потреби та виконувати особливу роль у становленні нових суспільних відносин. Саме останнє – нові суспільні потреби – й викликали до життя появу науково-дослідного інституту.

В силу того, як усе більше науковців звертатимуться до такої цікавої, багатогранної й малодослідженої теми як історія спорту, спортивної науки тощо, обов'язково переглядатиметься низка, колись здавалося б непорушних істин, створюючи об'єктивну картину радянського минулого і місця в ньому фізичної культури.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ) – Ф.7.Оп.1.Спр.195С.Ар.273в
2. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.191.Ар.2-3
3. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.1324.Ар.29
4. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.1324.Ар.31
5. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.1324.Ар.32-33
6. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.1324.Ар.34

Надійшла до редакції 25.05.2011 р.
Тимошенко Юрий Александрович
Tymoshenko@mail.ru